



KOEN LEMMENS

HET WANKELE RECHT VAN SPREKEN

Pleidooi voor een
herwaardering
van het
vrije woord

Lannoo

INHOUD

Inleiding – 9

'Spreek, al is het maar één enkel woord'

I Vrijheid van meningsuiting: de herontdekking van het perspectief van de spreker? – 19

'... dat ge onbevreesd moogt spreken...'

II Al gaat de leugen nog zo snel... – 45

*Over leugens, fake news en de angst
voor een dwalende overheid*

III *Hate speech* en de grenzen van de vrijheid – 65

Als woorden meer doen dan kwetsen alleen

IV Blasfemie tussen heilige verontwaardiging en heidense brutaliteit – 83

'Si j'étais Dieu en les voyant prier, je crois que je perdrais la foi.'

V *The right to know* en het privéleven van publieke personen – 105

'Ik ben niet curieus, ik weet graag veel.'

- VI Lachen is niet altijd spotten – 125**
‘Waar is de gulle lach op heden gebleven, meneer Sonneberg?’
- VII Het verraad van de vertaler – 147**
‘Traduttore, traditore!’
- VIII De gêne van de vertaler – 163**
‘Couvrez ce sein que je ne saurais voir.’
- IX ‘Je est un autre’ – 179**
De autonomie van een auteur en zijn personages
- X De GVR –
De Grote Vriendelijke Retouche – 201**
Over het herschrijven van de boeken van Roald Dahl
- XI Hoe breed is de bandbreedte
van het debat (nog)? – 215**
*Vrijheid van meningsuiting als geestesgesteldheid –
een afrondende bedenking*
- Verantwoording – 233**
- Eindnoten – 235**

*'Adieu Curé, je t'aimais bien
Adieu Curé, je t'aimais bien tu sais
On n'était pas du même bord
On n'était pas du même chemin
Mais on cherchait le même port.'*
— J. BREL, 'LE MORIBOND'

*'La peur du débat, ce lieu indispensable du partage
du dissensus, est le lit de tous les pouvoirs autoritaires.'*
— OBSERVATOIRE DE LA LIBERTÉ DE CRÉATION,
'DÉPROGRAMMER UNE ŒUVRE EST UN RENONCEMENT,
PAS UN ACTE DE COURAGE.'

*'Soms draag ik m'n steentje bij
tot gezelligheid
maar af en toe moet ik mijn eitje
nee, niet één klein eitje,
maar een massa kiekens kwijt.'*
— R. VAN HET GROENEWOUD, 'ONTEVREDEN'

INLEIDING

'Spreek, al is het maar één enkel woord'

Het is al wel vaker vastgesteld: de westerse cultuur is er een van het (geschreven) woord. *Quod non est in scriptis, non est in mundo.*¹ Het evangelie van Johannes laat er in elk geval geen twijfel over bestaan: 'In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God.'² Het woord verdient ons respect en ontzag, maar tegelijkertijd vrezen we het ook. In het Engels zegt men niet toevallig: *'The Word is mightier than the Sword.'* Daarmee is meteen ook de fundamentele dubbelzinnigheid van de vrijheid van meningsuiting geschetst. Het woord is wezenlijk voor onze cultuur en heeft zelfs iets sacraals, maar het boezemt ons ook angst in.

Diezelfde spanning vind je ook terug in de manier waarop het recht met de vrijheid van meningsuiting omgaat. Altijd weer zijn de regels die de expressievrijheid beschermen een zaak van mitsen en maren. Ja, er is vrijheid van mening, maar... En dan volgen de (vele) beperkingen. Dat geldt zelfs als de (grond)wetgever de indruk wekt dat er sprake zou zijn van een ongebreidelde meningsuiting, of wanneer we dat vandaag in elk geval zo kunnen lezen. De Amerikaanse grondwetgever verklaart in het eerste amendement: *'Congress shall make no law... abridging the freedom of*

speech, or of the press...’, maar in de praktijk is de Amerikaanse justitie net iets minder principieel. Ook in de VS zijn er immers grenzen aan de meningsvrijheid. Alleen brengt de formulering van het eerste amendement met zich mee dat het enkel nog duivelskunstenaars gegeven is om het ogenschijnlijke grondwettelijke absolutisme te verzoenen met de sociale en juridische praktijk van alledag. De gewezen Belgische rechter in het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, Paul Lemmens, wist zeer goed waarom hij voor zijn monografie over de expressievrijheid koos voor de titel *Vrijheid van meningsuiting. Een grondrecht ingebed in plichten en verantwoordelijkheden*.³

In dit boek wil ik me echter niet hoofdzakelijk toeleggen op de strikt juridische analyse van de vrijheid van meningsuiting. De rechtswetenschappelijke literatuur over het onderwerp is schier onuitputtelijk, en alleen al in België is een aantal standaardwerken verschenen dat elke jurist met belangstelling voor het onderwerp meer dan voldoende informatie aanreikt.⁴ Hier wil ik meer oog hebben voor de morele en maatschappelijke betekenis van de vrijheid van meningsuiting en veeleer een aantal actuele en principiële kwesties belichten. Mijn zorg is niet zozeer om uit te leggen hoe het recht de vrijheid van meningsuiting gestalte geeft. Eerder wil ik nadenken over de keuzes die in het recht gemaakt zijn, en over de uitdagingen op dit terrein waarvoor we als samenleving staan.

Zonder nu al te veel te willen weggeven van wat ik verder in het boek zal bespreken, valt het op hoezeer de focus de jongste tijd verplaatst is. Waar vrijheid van meningsuiting als ‘verlichte’ vrijheid bij uitstek van oudsher de nadruk legde op de belangen van de spreker, zien we vandaag een toegenomen gevoeligheid voor de belangen van de toehoorders. Aan de Nederlandse auteur Godfried Bomans, aan wie toch vooral een reputatie kleeft van roomse bonhomie en goedsappige luim, schrijft men het citaat ‘Waar je ook gaat, je staat altijd op iemands lange tenen’ toe. Het is maar zeer de vraag of een dergelijke uitspraak vandaag nog even ontspannen gedaan zou kunnen worden. Merkwaaardig genoeg is er rond de vrijheid van meningsuiting de voorbije jaren inderdaad een klimaat van verdachtmaking ontstaan. Waarbij vooral diegenen die het voor haar opnemen zich moeten verdedigen tegen de impliciete verdachtmaking dat ze sympathie hebben voor onfatsoenlijke meningen, of toch op zijn minst de wegbereiders zouden zijn van deze of gene extremisten. Het zijn intellectueel goedkope, rationeel luie en moreel vileine verwijten. En hoewel elke tienjarige begrijpt dat er een verschil is tussen vinden dat iemand het recht heeft iets te zeggen, en vinden dat datgene wat gezegd wordt goed, correct of juist is, kunnen sommige intellectuelen de verleiding niet weerstaan om simplistisch het ene en het andere op een hoopje te gooien. Voor domheid zijn er nog excuses, voor kwaadwilligheid is dat al veel minder het geval.

Je kunt in Bomans' woorden vandaag nog altijd een aanmoediging zien om frank en vrij te blijven spreken, weliswaar in het bewustzijn dat er altijd wel kritiek zal zijn. Een spreker moet misschien ook weer niet te zwaar tillen aan die tegenspraak. Je kunt nu eenmaal niet iedereen tevredenstellen, en waar je ook gaat, je vindt altijd wel een zeer been op je pad (of dus enkele lange tenen). Tegelijk moet je er wel rekening mee houden dat luisteraars je niet alleen zullen tegenspreken, maar je soms ook tamelijk assertief zullen toesnauwen dat je jezelf moet inlezen (*Educate yourself!*) in een materie. Op zich is er echter niets mis met deze reacties. Wie kaatst, moet de bal verwachten en dus moet wie spreekt aanvaardden tegengesproken te worden.

Het wordt anders wanneer dat tegenspreken niet zozeer de vorm aanneemt van een pittige repliek, maar er eerder op gericht is te verhinderen dat de spreker nog (langer) aan het woord komt. Je kunt denken aan boycotts, het verhinderen van lezingen, het onder druk zetten van uitgeverijen om boeken niet uit te geven enzovoort. De omstreden term 'cancelcultuur' valt in deze context dan al snel. Hoewel er hier in wezen zeker niet altijd sprake is van een strikt juridisch probleem en er nog veel minder gesproken kan worden over censuur in de technische betekenis van het woord, kunnen er op termijn wel problemen ontstaan op het vlak van de bandbreedte van het maatschappelijke debat.⁵ Onderhuids rijst vaak de vraag: 'Wie heeft er hier recht van spreken?' En

soms zelfs: ‘Heb jij überhaupt (nog) wel recht van spreken?’ Het gaat dan niet om ‘recht’ in de juridische betekenis van het woord, maar wel om een maatschappelijke positie. Is het gelet op iemands sociale positie gepast dat diegene het woord voert of neemt in het publieke debat? ‘*Check your privilege*’ roepen wakkere geesten. ‘*Mind your business*’ antwoorden de bekritiseerden.

Wat zich daar aftekent is een trend om ook aandacht te besteden aan de schaduwzijde van de vrijheid van meningsuiting: het kwaad of onheil dat men kan aanrichten door ondoordacht of soms boosaardig gebruik te maken van het woord. Sommigen zullen deze aandacht verwelkomen, anderen kijken misschien met enige argwaan naar deze evolutie. De eerlijkheid gebiedt me te zeggen dat mijn inschatting de voorbije twee decennia geëvolueerd is. Vandaag ben ik meer dan vroeger alert op een vernauwing van de ruimte voor het debat.⁶ Daarmee is natuurlijk niet gezegd dat mijn gevoel ook terecht is, maar ik wil wel op mijn *qui-vive* zijn. Wat wellicht voor een stuk kan meespelen, is de ontwikkeling van het internet. In een boeiend interview met de decaan van de rechtsfaculteit van Berkeley, Erwin Chemerinsky, die zelf overigens een specialist is op het vlak van de vrijheid van meningsuiting, oppert *The New York Times*-journaliste Natalie Shutler een interessante hypothese. Waar oudere generaties vrijheid van meningsuiting, zeker in de VS, associëren met de burgerrechtenbeweging, staan jongere generaties, die groot zijn geworden met bagger op sociale

media, veel wantrouwiger tegenover de emancipatorische kracht van de expressievrijheid.⁷

Het komt me alleszins voor dat wij in onze tijd dienen te beseffen dat de vrijheid een kostprijs heeft, en misschien moeten we aanvaarden dat we die tot op zekere hoogte ook gewoon moeten betalen. Het alternatief heeft namelijk ook een prijs: opgelegd zwijgen, angst om te spreken, verschrapping van het ideeëndebat. Als we uit vrees om op lange tenen te trappen liever niet bewegen, dan blijven we stilstaan. En stilstaan is regressie.

Wellicht is het overigens niet zozeer de kostprijs van de vrijheid die in het geding is, maar dringt er zich wel een her-evaluatie van tegenspraak op. Op een moment waar de algoritmen die de sociale media sturen zo goed als vrij spel hebben en echokamers creëren,⁸ is het essentieel om te blijven benadrukken hoe belangrijk het is om je bloot te stellen aan andersdenkenden. Het is die confrontatie met het woord van de ander waarvan het belang niet genoeg benadrukt kan worden. Die openheid voor de andersluidende stem en de bereidwilligheid om ernaar te luisteren, vormen de basis van elke zinvolle discussie. Ik weet het wel, vrijheid van meningsuiting impliceert niet dat je naar iemand moet luisteren, noch dat iemand het recht heeft dat er naar hem geluisterd wordt. Maar naast elkaar gehouden monologen zijn betekenisloos eenrichtingsverkeer.

Misschien is het dus niet Johannes de Evangelist die we moeten herlezen, maar wel Lucas of Mattheus. Zij laten ons kennismaken met de Romeinse centurio, die een zieke knecht heeft. De honderdman stuurt, in de versie van Lucas, Joodse gezanten naar Christus met de vraag – en de uitdrukking is hier wel op haar plaats – een goed woord te doen. Velen onder ons kennen de formulering: ‘Heer, ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak zoudt komen [...] maar zegt het met een woord en mijn knecht zal genezen worden.’⁹ Opmerkelijk is dat in de rooms-katholieke eucharistieviering voor het ontvangen van de communie nog altijd een soortgelijk gebed wordt gezegd. Ik neem even de Latijnse versie: ‘*Domine, non sum dignus, ut intres sub tectum meum, sed tantum dic verbo, et sanabitur anima mea.*’ Je kunt dat vertalen als: ‘Heer, ik ben niet waardig dat Gij onder mijn dak zoudt komen, maar zegt slechts één woord en mijn *ziel* zal genezen worden.’ In het Latijn legt men de nadruk dus op de ziel, terwijl die dimensie voor de moderne Nederlandstalige wat verdwenen is. ‘Spreek en ik zal gezond worden’ lijkt toch eerder te wijzen op lichamelijke gezondheid.

Waarom sta ik stil bij deze passage? Omdat die, los van allerlei voor gelovigen interessante perspectieven, ook voor niet-christenen een relevante boodschap heeft. Die centurio komt immers uit een andere traditie, maar hij is wel bereid contact te zoeken met Christus, misschien uit groot geloof, misschien uit wanhoop omdat geen andere optie hem nog rest. Christus op zijn beurt weet ook dat de centurio niet

noodzakelijk tot zijn achterban behoort. In tijden van hokjesdenken, en preken voor de eigen parochie, is dat een belangrijke les. Nog interessanter is de gedachte dat één enkel woord heilzaam kan zijn voor het lichaam, maar kennelijk vooral voor de ziel. Als ik dat mag seculariseren, wordt dat dus dat voor de rijkdom van het geestelijk leven alleen al één woord vanuit een andere traditie of ander perspectief wonderen kan doen. Je moet jezelf er dan wel voor open willen stellen.

Dat is de manier waarop ik in dit boek de expressievrijheid wil benaderen.



Deze bundel bevat elf essays die stuk voor stuk over thema's gaan die nauw verbonden zijn met de vrijheid van meningsuiting. Hoewel ik geloof dat ze alle elf los van elkaar gelezen kunnen worden, en de lezer dus zelf maar moet uitmaken welke volgorde de voorkeur krijgt, heb ik gepoogd een bepaald traject uit te tekenen. Het eerste essay schetst het belang van de expressievrijheid en gaat in op de filosofische grondslagen ervan. Vervolgens ga ik dieper in op een aantal 'grensgebieden' van de meningsuiting: thema's die de rafeelige randen van de expressievrijheid opzoeken. Daarbij vertrek ik meestal, soms impliciet, soms explicieter, vanuit een concreet incident als uitgangspunt, om vervolgens het thema wat abstracter uit te werken. In het tweede essay is dat de leugen, in het derde het extremistische discours. In het

vierde essay sta ik stil bij blasfemie en reflecteer ik over de vraag of het zinvol kan zijn om blasfemie te bestraffen. De klassieke botsing tussen privacy en uitingsvrijheid komt aan bod in het vijfde essay.

Daarna verleg ik de focus naar het culturele terrein. In het zesde essay kijk ik naar de manier waarop humor en vrijheid van meningsuiting zich tot elkaar verhouden. Het zevende en achtste essay verkennen de problemen van de vertaler in het licht van de expressievrijheid en de vrijheid van kunsten. Het negende gaat nog wat verder in op die artistieke vrijheid en in het tiende essay analyseer ik het relaasje over het herschrijven van de boeken van Roald Dahl. Om deze bundel af te ronden en een poging te doen om de inzichten uit de vorige stukken samen te brengen, vraag ik me tot slot af of de zorg om de bandbreedte van het ideeëndebat niet prominenter moet worden gezien als een maatschappelijke opdracht voor ieder van ons, in plaats van als een kwestie die vooral juridische geesten moet bezighouden.

—

Anders dan in mijn vorige bundel, die over cultuuroverdracht en intergenerationele solidariteit ging, begeef ik me in dit boek meer op vertrouwd terrein. Dat belet niet dat ook deze opstellen essays blijven. Joël De Ceulaer noemt essayistiek een nederig genre, en zo is het maar net. Als auteur probeer je allerlei denkpijles uit: eerst nog vastberaden en

zelfverzekerd, maar gaandeweg eerder zoekend en tastend, *à tâtons*, in de hoop bij een betekenisvolle conclusie aan te komen. Dat betekent niet noodzakelijk dat het besluit ook juist, waar of onweerlegbaar is of hoort te zijn. Mislukt is immers niet het essay waarvan de strekking achteraf fout blijkt; geflopt is het opstel dat de lezer niet aan het denken heeft gezet.



VRIJHEID VAN MENINGSUITING: DE HERONTDEKKING VAN HET PERSPECTIEF VAN DE SPREKER?

'... dat ge onbevreesd moogt spreken...'

De vakliteratuur, zowel filosofisch als juridisch, over de vrijheid van meningsuiting is zo goed als onuitputtelijk. Er zijn bibliotheken volgeschreven over het recht om te schrijven, te spreken en zich uit te drukken. Waarbij ik er meteen al aan moet toevoegen dat het niet enkel gaat om het recht om zichzelf te uiten. Juridisch gezien gaat het ook om het recht ideeën, inlichtingen en denkbeelden te ontvangen en te koesteren. Anders gezegd: de hele communicatieketen wordt ontsloten.

Toch leek het er enige tijd geleden op dat het debat over de expressievrijheid steriel en soms zelfs futiel was. Veel, zo niet alles, was al gezegd, en wie een beetje vertrouwd was met de materie, kon zo al raden waarover het in een nieuwe bijdrage zou gaan. Pornografie bleek eens te meer een vraagstuk waarover spitse geesten zich dienden te buigen, niet na zich natuurlijk eerst te hebben ingewerkt in de materie,

want geen inspanning is de ware wetenschapper te min. Terwijl je de argumenten voor en tegen *hate speech*-wetgeving wel kon dromen. Je zult mij niet horen zeggen dat er niets nieuws onder de zon was, maar erg veel was het in elk geval niet. Maar dat was toen, vóór 2015.

Voor zover we over Europa spreken, zal januari 2015 altijd een ijkpunt blijven in het debat over de vrijheid van meningsuiting. Alles veranderde na de aanslag op de redactie van *Charlie Hebdo*, waarbij twaalf cartoonisten en journalisten genadeloos werden afgeslacht. Plots stond vrijheid van meningsuiting in het middelpunt van het Europese politieke debat. En meteen werd duidelijk dat het niet alleen maar ging om interessante en prikkelende denkoefeningen, maar dat het letterlijk een kwestie geworden was van leven en dood. Terwijl miljoenen mensen, niet alleen in Europa maar over de hele wereld, hun ontzetting over de gruwel uitdrukten onder de slogan '*Je suis Charlie*', herontdekten juristen en rechtstheoretici het belang van vrijheid van meningsuiting.

Deze gebeurtenis was het breekpunt, maar er waren eerder natuurlijk ook al andere incidenten die ons hadden kunnen doen inzien dat de expressievrijheid zeer ernstig onder druk stond, zoals Paul Cliteur en anderen hebben opgemerkt, in de eerste plaats de Rushdie-affaire maar ook minder bekende voorvallen.¹ Op de een of andere manier drong de ernst van dat alles onvoldoende door. Waarmee wellicht weer eens benadrukt wordt hoe raak de formulering van de

Franse schrijver Charles Péguy was: ‘Je moet altijd zeggen wat je ziet. Maar vooral, wat veel moeilijker is, je moet altijd zien wat je ziet.’² Het is een understatement om vandaag de dag te zeggen dat vele intellectuelen niet echt scherp gezien hebben wat er gaande was. Het vermoeden bestaat zelfs dat sommigen gewoon niet wilden zien wat er aan de hand was. De geschiedenis van de twintigste eeuw toont aan dat er niemand zozeer verraad pleegt aan zijn rol als een intellectueel met een agenda.

Helaas was de aanslag op *Charlie Hebdo* niet de laatste. Nadien volgden nog tal van terroristische aanslagen, en in 2020 werd opnieuw in Parijs de leraar Samuel Paty tijdens een les over de vrijheid van meningsuiting onthoofd door een terrorist. Ik kom er in het essay over blasfemie nog op terug. Het vrije woord werd andermaal ernstig bedreigd.

Het onvoorstelbare geweld zorgde begrijpelijk voor ontzetting. Maar op zich valt daar niet zo heel veel over te zeggen. Je moet al een heel verwrongen moraal aanhangen om ook maar enig argument te kunnen bedenken dat een begin van rechtvaardiging voor die slachtpartijen zou kunnen bieden. Waar het debat zich wel op concentreerde, en terecht, waren de conflicterende beginselen. Mag vrijheid van meningsuiting gebruikt worden om religie te bekritisieren of te bespotten? Zijn er grenzen aan de vrijheid van meningsuiting om te verhinderen dat mensen geraakt worden in hun (religieuze) gevoelens? Het gaat er hier niet om een concreet antwoord

www.lannoo.com

Registreer u op onze website en we sturen u regelmatig een nieuwsbrief met informatie over nieuwe boeken en met interessante, exclusieve aanbiedingen.

Omslagontwerp: Mario Debaene

Omslagfoto: Björn Comhaire

Auteursfoto: Dieter Telemans

Vormgeving: Studio Lannoo i.s.m. Keppie & Keppie

© Uitgeverij Lannoo nv, Tielt, 2023 en Koen Lemmens

D/2023/45/475 – ISBN 978 90 014 9358 1 – NUR 740

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.